

“D E GLORIOSA RECORDACIÓ”. LA IMATGE MITIFICADA DE JAUME I A LA VALÈNCIA BAIXMEDIEVAL

FRANCESC GRANELL SALES

Universitat de València
francescgrsa@gmail.com

Resumen: El presente artículo tiene como objetivo principal de análisis la imagen de Jaume I el Conquistador en Valencia durante los siglos bajomedievales. Pretende distinguir entre su configuración durante el reinado del monarca y la reformulación que se hizo de ésta en los siglos XIV y XV. En efecto, fue una reformulación que alcanzó una dimensión mítica y que se puede advenir a partir del estudio de las propias representaciones artísticas del monarca que fueron producto de unas pragmáticas intenciones de las oligarquías urbanas y las instituciones regias.

Palabras clave: Imagen regia / Arte de la Baja Edad Media / Memoria visual / Imagen del poder / Reino de Valencia.

Abstract: The main objective of this paper is an analysis of the image of James I the Conqueror in Valencia during the Late Middle Ages. Its aim is to distinguish between its evolution during the reign of the monarch and its transformation in the 14th and 15th centuries. Indeed, it was a transformation which acquired mythical proportions and which can be demonstrated through the study of its artistic representations that were the result of pragmatic intentions of the urban oligarchies and royal institutions.

Key words: Royal image / Late Medieval Art / Visual memory / Image of power / Kingdom of Valencia.

El nou d'octubre de l'any 1238 Jaume I entrava a València després d'haver pactat la capitulació de la ciutat amb el noble governador Zayyan ibn Mardanix, fet que suposava l'ocupació definitiva per part de les tropes catalano-aragoneses. Abans d'aquell dia, malgrat viure a la seua tenda del campament assentat extramurs, el rei ja havia accedit regularment a la ciutat. Per tant, aquella del nou d'octubre fou una entrada triomfal, on el seguici de súbdits que acompanyaven el Conqueridor desfilaren des de l'enclavament del campament fins a la mesquita de la ciutat, aleshores ben condicionada i disposada perquè se celebraren les cerimònies de consagració. Una exhibició que certificava tan gran èxit estratègic sols podria reforçar la imatge del sobirà com a cap militar cristià, el qual, anys després, va arribar a ser instat per dos papes, Innocenci IV i Climent IV, perquè emprenguera una croada a Terra Santa. Llavors,

conquerida València –Mallorca ja era cristiana des de feia gairebé nou anys–, Jaume I es va creure *“lo mellor rey del món, e aquell qui tant ha feyt”*, i continuava acomplint així el gran propòsit vital que tenia assignat com a criatura de Déu, *“ho ha tot a restaurar e a defendre aquest mal [el dels sarraïns] que no venga en Espanya”*.¹

Així doncs, el punt de partença del present estudi és l'entrada triomfal que el va reafirmar com un cabdill de la cristiandat. Força intrínsecs a la concepció del Conqueridor van ser aquests valors militars que el rei va ratificar a la conquesta de Múrcia i a cada sufocació de les rebel·lions dels musulmans valencians. Uns valors que revalidava als espectacles d'origen cavalleresc, com els que es van celebrar per l'arribada d'Alfons X de Castella a la ciutat de València.² És a partir d'ací, des dels temps del regnat bel·licós del mateix monarca,

* Fecha de recepció: 15 de enero de 2017 / Fecha de aceptación: 28 de junio de 2017.

¹ JAUME I, CXXIX i CCCLXXXIX, pp. 217 i 363. La conquesta de València merescu el qualificatiu de croada com ja va argumentar Burns, tot adduint el testimoni d'Innocenci III. BURNS, Robert I., 1982, pp. 27-49.

² Jaume I va arreplegar al rei castellà i la seua muller Violant d'Aragó, filla del Conqueridor, a Bunyol i entraren tots junts a València, on se celebraren aquests espectacles cavallerescos, jocs i danses organitzats per les confraries d'oficis. MASSIP, Francesc, 2012, p. 604. L'esdeveniment es narra al *Llibre dels feits*, JAUME I, DI, p. 420.

Fig. 1. Segell major, 1241, Arxiu Nacional de París, J. 589, nº 3.

des d'on va començar a forjar-se la imatge del rei en Jaume I a la València baixmedieval. Un període on la seua representació visual i ideal es pot intuir principalment i parcial a través d'una atenció envers el vessant pietós religiós, materialitzat sobretot en la fundació de convents, monestirs i santuaris promoguts per iniciativa règia, i d'una anàlisi de les imatges monetàries i sigil·lars del rei que ens han pervingut. Tanmateix, els recursos que configuraren la imatge del Conqueridor continuen estant vigents rere la mort d'aquest. Jaume I va passar a la història tot esdevenint el seu un capítol eminent al regne de València, i la visualitat artística se'n féu ressò.³ És per això que un segon apartat de l'article estarà dedicat a dilucidar determinats usos de la imatge d'aquest rei mític, tot i que amb una delimitació: l'abast temporal no sobrepasarà el que la historiografia ha considerat la Baixa Edat Mitjana a la Corona d'Aragó.

Gestació i projecció. Un rei conqueridor i colonitzador cristià

Els segells i les monedes foren els objectes contenedors d'una imatge pública de la sobirania de

Jaume I. Els primers, empremtats o lligats,⁴ conferien autenticitat a un document alhora que promocionaven dos vessants de la imatge d'un monarca mitjançant els tipus iconogràfics –fixats ja per llurs antecessors– del justicier entronitzat a l'anvers i del guerrer eqüestre al revers. L'evolució de la figuració a les empremtes sigil·lars ha permès estipular a Sagarra una divisió per períodes:⁵ una primera fase que abraça des dels primers anys del regnat del monarca –el segell més antic data de l'any 1218–⁶ fins a la conquesta de Mallorca, vers 1230; una segona que pren com a punt final l'any de la conquesta de València, 1238; i la darrera fase que s'allarga fins a la fi del regnat, a l'any 1276. Escau subratllar les variacions en la representació que s'introdüïren després de la conquesta de València i que ressalten una major magnificència respecte de les empremtes anteriors: l'amplària del respatller augmenta i es decora disposant franges entrecruades diagonalment i quatre pinacles embolats flanquejant els angles del tron reial [fig. 1]. Dels atributs iconogràfics s'ha destacat el canvi del ceptre que portava el pare del rei en Jaume, Pere el Gran –enlluernat pels segells de l'emperador Frederic II, l'*stupor mundi*–, per l'espasa, així com la presència d'una estrella davant el rostre del tipus eqüestre del revers. Argumenta la professora Serrano que el canvi del ceptre per l'espasa es deu al caràcter bèl·lic del regnat del Conqueridor i que l'estrella, si s'ha d'escatir com a símbol, representa la Mare de Déu.⁷ Jaume I donaria el vistiplau a una figuració concreta del segell i el cap de l'escrivània –un dels funcionaris integrats a la cancelleria-escrivània, una entitat itinerant de la monarquia– s'encarregava de l'apocosi i conservació del mateix.⁸

³ Una aproximació minuciosa a la representació figurativa dels reis de la Corona ha estat realitzada per SERRANO COLL, Marta, 2005. Dita tesi ha estat editada. SERRANO COLL, Marta, 2015. De la mateixa autora és la publicació centrada en la iconografia de Jaume I (SERRANO COLL, Marta, 2008). El professor Serra Desfilis, a qui des d'aquesta cita agraïm la tutela que ens ha proporcionat durant l'enllestiment d'aquest article, va elaborar un capítol dintre el llibre *Visiones de la monarquía hispánica* que atestava el pas de la imatge de Jaume I al mite en l'art de la Corona d'Aragó durant els darrers segles medievals. SERRA DESFILIS, Amadeo, 2007.

⁴ L'índex i la descripció dels segells de Jaume I de l'arxiu de la Catedral de València es pot trobar a TORRE, Antonio de la, 1915. Els segells del monarca conservats a altres indrets dels territoris de l'antiga Corona d'Aragó van ser compendiats per SAGARRA I DE SÍSCAR, Ferran de, 1916-1932, vol. I, pp. 107-114.

⁵ Malgrat haver-se'n publicat catàlegs posteriors, la divisió per períodes que fa Sagarra no ha perdut vigència. El compendi de Menéndez Pidal, encara que recull un nombre reduït de segells del Conqueridor, en menciona dos que no estan descrits per Sagarra. MENÉNDEZ PIDAL, Juan, 1921, pp. 61-80. Un altre catàleg posterior, de la secció de sigil·lografia de l'arxiu Històric Nacional, dona compte dels ja publicats alhora que amplia el repertori de segells jaumins. GUGLIERI NAVARRO, Araceli, 1974, pp. 262-294.

⁶ Nogensmenys, s'emeteren des que el rei convocà Corts quan estava a càrrec dels templers al castell de Montsó. "Que en nom de nós e ab sagell novell que-ns faren fer, que manassen cort a Lleyda". JAUME I, XI, p. 115.

⁷ SERRANO COLL, Marta, 2009, p. 299; SERRANO COLL, Marta, 2015, pp. 68, 71 i 74.

⁸ TRENCHS, José; ARAGÓ, Antonio María, 1983, vol. I, pp. 19-20. El rei atestava constantment afirmacions com aquesta: "Et nos predictus rex promittimus [...] et sigilli nostri munimine roborabimus". Citat a SAGARRA I DE SÍSCAR, Ferran de, 1916, vol. I, p. 12.

Si bé les empremtes sigil·logràfiques no adquiriren una particularitat territorial i la seua visualització es restringia als destinataris de certes missives règies, les figuracions de les monedes variaven segons l'estat en què s'encunyaven i qualsevol vassall podia parar atenció a allò que s'hi havia gravat. Fins l'any 1246, i inclús després, al regne de València circulaven i s'usaven diverses monedes cristianes –jaquesos, melgoresos, torressos, monedes de Gènova i de Marsella– i àrabs –morabatins, maçmodins o besants–. Aleshores es va decidir elaborar una nova emissió, una emissió particular per al territori conquerit,⁹ l'encunyació exclusiva de la qual fou concedida a l'argenter del rei, Garcia Arnau.¹⁰ Aquesta havia d'acomplir el propòsit de reforma cristiana condemnatòria dels antics sistemes dels infidels, estipulat a un dels privilegis concedits a la ciutat i al regne. Així, la moneda valenciana presenta a l'anvers l'arquetípic perfil del rei coronat i al revers la flor sota el símbol de la creu salutífera, figuració ben especificada a dita prerrogativa, car representava la imatge pública i oficial de l'Estat.¹¹ Certament, no aconseguim escatir el significat últim d'aquests signes representats perquè, a diferència d'alguns dels seus contemporanis, com l'emperador Frederic II, qui propalava declaracions solemnes,¹² Jaume I a penes es pronuncià quant a les figuracions i llegendes de les seues monedes,¹³ contenidores d'aquests paràmetres visuals sota els quals s'havia d'ordenar la vida econòmica d'aqueixa població heterogènia on els cristians representaven un percentatge menor respecte a la totalitat d'habitants del regne.

Amb el mateix esperit colonitzador cristià, l'Església també va jugar un paper cabdal en la uniformitat i la cohesió de la societat repobladora. Jaume I va consolidar-la constituint la diòcesi valen-

ciana com a independent, tot i que hi van haver aspiracions perquè s'unira a la diòcesi toledana. Així les coses, el monarca va afalagar l'esfera eclesiàstica mitjançant la fundació d'edificis religiosos i la cessió de terres, privilegis i béns litúrgics. I és que el clergat difonia la paraula de Déu, però també podia esdevenir un fort aliat per al poder monàrquic en un context en què el dret canònic i romà renaixia de manera concurrent a les conquestes cristianes.¹⁴ D'aquesta manera, Jaume I s'associava amb l'àmbit diví i, de retop, feia palesa la seua imatge de la pietat religiosa.

Els edificis religiosos refermaren el domini cristià des dels orígens del regne. La voluntat de Jaume I no concordava amb el rastre arquitectònic que restava del passat musulmà, per més que les mesquites valencianes s'usaren com esglésies per part dels primers colons –a pesar que el rei declarara l'any 1274 que els temples del regne de València es trobaven en obres "*modum ecclesiarum more christiano constructarum*". Tanmateix, no s'ha de descartar el control del rei en Jaume durant l'alçament d'aquestes construccions, moltes de les quals van ser supervisades per clergues o prelats de confiança, com Andreu d'Albalat, el qual fou bisbe de València.¹⁵ El monestir del Puig de Santa Maria fou una fundació reial per a l'Orde de la Mercè, aixecada al mateix enclavament del santuari que custodiava l'escultura marmòria de la Mare de Déu. Sobre aquesta imatge es va dir que fou descoberta per sant Pere Nolasc, fundador de l'orde dels mercedaris, després que les tropes jaumines vinceran els musulmans a la decisiva batalla del Puig de l'any 1237. També fou vinculada a Jaume I la pintura de caire bizantí de la Verge, ja que es creia que fou donada pel monarca a la seu de València, la qual va presidir durant un temps

⁹ MATEU I LLOPIS, Felipe, 1929, pp. 6-12; CRUSAFONT I SABATER, Miquel, 1982, pp. 216-217; CRUSAFONT I SABATER, Miquel, 1996, p. 91. La Taula de Canvis s'establí a València durant quaranta dies des que es comunicà la nova emissió amb motiu de bescanviar les monedes que circulaven per moneda valenciana amb el seu respectiu valor.

¹⁰ Encara que a l'any següent de la seua concessió Jaume I venia l'encuny de la moneda valenciana a Guillem Austerlitz durant un any. HUICI MIRANDA, Ambrosio; CABANES PECOURT, M^a de los Desamparados, 1976, vol. II, docs. 482 i 490, pp. 294 i 300.

¹¹ "*In statum debitum iuxta Christianorum morem in melius reformare, ut abjectis vetustatibus et moribus perfidorum*". Al mateix privilegi XXIII recollit a l'*Aureum Opus* es troba la descripció. ALANYÀ, Lluís. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie*, XXIII, f. 9v-10r (reproducció facsímil de l'edició de l'any 1515. València: Ajuntament de València, 1999).

¹² Com la pronunciada durant l'acte oficial produït arran de l'encuny dels augustals: "*Ut ipsa nova moneta forma nostri memoriam nominis et nostre maiestatis nominis, imaginem eis iugiter representet*". Citat a MADDALO, Silvia, 2008-2009, p. 462.

¹³ Si exceptuem la del privilegi, només hem trobat una menció a un document, el qual versa sobre l'anul·lació de la nova moneda encunyada a Jaca. CABANES PECOURT, M^a de los Desamparados, 2009, doc. 8, pp. 33-36.

¹⁴ El Conqueridor n'era conscient, prova d'això són les tuteles que va exercir en la producció de codis romanitzats, els enviaments de juristes arreu dels territoris perquè completaren la seua feina i les celebracions perquè certs graduats de Bolonya tornaren als seus reialmes. BURNS, Robert I., 1981, pp. 57-58.

¹⁵ Per a les imatges i els espais arquitectònics creats durant el regnat de Jaume I vegeu SERRA DESFILIS, Amadeo, 2012. La notícia documental de l'expressió del rei està citada a la pàgina 675.

l'antiga mesquita aljama.¹⁶ I és que la presència d'imatges marianes durant les conquestes cristianes peninsulars del segle XIII fou cabdal a l'hora de colonitzar el nou territori, ja que hi havia un buit d'auxiliadors divins en aquelles zones.¹⁷ A més, les troballes d'aquestes imatges coincideixen amb la devoció del rei per la Verge. La Mare de Déu el va guiar i ajudar al llarg de les campanyes militars escomeses a Mallorca, València i Múrcia, durant les quals les tropes escridassaven sovint: "*Santa Maria!*"; i el monarca li corresponia tot consagrant les catedrals d'aquelles ciutats sota la seua advocació.¹⁸

Les fundacions d'espais religiosos, les troballes d'icones i la relació amb els sants ratificaven les gestes de Jaume I, alhora que justificaven la permanència de la religió vertadera. Com al monestir del Puig de Santa Maria, el santuari de Sant Vicent Màrtir es va construir en un indret on la presència cristiana havia romàs intacta. En aquest cas, s'aixecà a les portes de la ciutat de València, al raval, on el temps encara no havia destruït el santuari paleocristià del sant martiritzat per l'emperador Dioclecià. Un gest que es feia ressò dels orígens remots del cristianisme a una terra llavors acabada de conquerir que s'unia al fet de dipositar el penó de la conquesta allà mateix, després d'haver-se hissat a la torre d'Alí Bufat com a senyal d'acatament del poder del rei d'Aragó, el 1238.¹⁹ Es va constituir com el priorat de Sant Vicent de la Roqueta quan al santuari s'afegiren les ereccions del monestir i l'hospital, dotat amb privilegis i donacions per part de la monarquia.²⁰

Un altre tipus d'ofrena ben diferent fou l'abadia de Benifassà. Es va fundar l'any 1233, però les obres del monestir van emprendre un ritme actiu tretze anys més tard, perquè fou aleshores quan l'Església va imposar a Jaume I l'erecció de dita fàbrica, si volia quedar absolt del pecat d'haver tallat la llengua al bisbe de Girona, Berenguer de Castellbisbal.

Efectivament, el conjunt de fundacions religioses contribuïdores a la imatge pública de la pietat del rei²¹ trobaven la seua oposició ferma en certes decisions i accions del Conqueridor. Mai volgué ser coronat pel Papa, si l'acte suposava la infeudació de la Corona d'Aragó a la Santa Seu, ni tampoc pretengué dur una vida matrimonial límpida, aliena als divorcis i al concubinat. A una existència pecaminosa no van mancar, per tant, les censures i amenaces per part del papat: Climent IV (1265-1268) va retraure-li la relació incestuosa amb Berenguera Alonso, dient-li que, mentre visquera en el pecat, cap croada podia tenir èxit; i Gregori X (1272-1276) va avisar-lo, àdhuc, amb l'interdicte i l'excomunió.²²

De manera que una cosa eren els fets que el rei va atestar perquè es recordaren i una altra si realment fou un fidel exemplar, qualitat que sí es va reconèixer a dos monarques contemporanis del Conqueridor, Ferran III de Castella i Lluís IX de França. L'investigador medievalista Cingolani ha qüestionat la pietat privada de Jaume I, un monarca a qui li importava la fe, si s'adverava amb les obres que hom feia en vida, atès que en veritat són aquestes les que caracteritzen els elegits per Déu.²³ No obstant això, el rei Jaume no va

¹⁶ BLAYA ESTRADA, Nuria, 2000, pp. 27 i 233. Al capdavant, eren imatges que feien vàlida l'ocupació territorial perquè argumentaven la intercessió divina i justificaven la presència cristiana de bell antuvi. Una anàlisi més minuciosa de la qüestió a MOLINA I FIGUERAS, Joan, 2014.

¹⁷ PEREDA, Felipe, 2007, p. 340.

¹⁸ Jaume I ambicionà modificar el paisatge de les conquestes reials mitjançant la construcció d'edificis sota el nom de la Verge, però, a diferència de la catedral de València que començà a construir-se a la dècada dels quaranta del segle XIII, la de Mallorca va mantenir una aparença més de mesquita que no d'edifici gòtic, almenys fins ben entrat el tres-cents. No obstant això, la consagració a la Verge suposava un ritus que creava un nou espai cristià *per se*, tot fent supèrflua, a efectes espirituals, l'estructura islàmica de la construcció. REMENSNYDER, Amy, 2014, p. 42.

¹⁹ D'açò en dóna compte l'historiador i exegeta Pere Antoni Beuter: "*Haviendo el rey edificado la yglesia do el cuerpo de san Vicente Mártir estuviera escondido y sepultado, que estava fuera de los muros de la ciudad, la mandó colgar en la bóveda de encima el altar mayor, do estuvo casi trescientos años*". BEUTER, Pere Antoni, 1995, p. 215.

²⁰ SERRA DESFILIS, Amadeo; SORIANO GONZALVO, Francisco J., 1993. A la portada nord del santuari, l'accés principal al temple per a qui vingués de la ciutat, es va esculpir el martiri del sant. Una representació que recordava als repobladors que el destí els retornava allò que els havien arrabassat il·legítimament. BENITO GOERLICH, Daniel, 2006, p. 383.

²¹ Encara que no reforça aquest tipus d'imatge pública, la possible construcció de la capella al complex palatí del Real Vell vers l'any 1271 obeeiria a una ordre del rei mateix. La hipòtesi es desenvolupa a ZARAGOZÀ CATALÁN, Arturo; IBORRA BER-NAD, Federico, 2008, pp. 149-153.

²² NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, 1996, pp. 300-301.

²³ "*Fe sens obres morta és*". JAUME I, I, p. 107. "El rei segurament va tenir respecte per les coses santes, però d'una manera potser 'paganejant', com deia Burns, o popular i supersticiosa, ja que semblen ser, tot sovint, com uns amulets, o representen uns moments d'uns rituals no tan importants en si mateixos, sinó com a instruments per aconseguir els seus objectius militars i polítics". CINGOLANI, Stefano Maria, 2010, p. 13.

descuidar l'entramat que ho evidenciaria. L'aixovar litúrgic que romania a la capella reial l'any 1258 era profús, tot i que la Corona patia dificultats econòmiques.²⁴ A més, a València en concret, es va estendre la creença que Jaume I escoltava missa a la capella del cementeri de l'església de Sant Joan de l'Hospital.²⁵

Cap al final de la seua vida, Jaume I el Conqueridor va certificar què havia fet mitjançant la redacció d'una crònica, el *Llibre dels feits*. No en tenia prou amb el fet de constituir la Corona d'Aragó com un imperi mediterrani amb pretensions d'expansió cap a les illes i regions de l'est, ni tampoc amb les constants redaccions de codicils, testaments i instruccions que deixava perquè es governara convenientment. Les gestes s'havien de reportar, i la paraula escrita era la millor ferramenta per enarborar-les i, alhora, ocultar aquelles accions que no devien ocupar un lloc en la memòria de les generacions futures. El monarca es proclamava davant la col·lectivitat –“aquells qui volran oír” es repeteix al llarg del *Llibre dels feits*– i projectava reminiscències mítiques perquè els fets ja ho eren per si mateixos. Així, la posteritat artística no desatendrà el rei en Jaume, ans tot el contrari.

La posteritat. El record en imatges

El record reverencial pel rei en Jaume degué existir entre els repobladors valencians de les acaballes del segle XIII, la darrera generació que va poder conèixer de primera mà els temps del regnat del Conqueridor. Però l'estatura mítica del monarca a la ciutat del Túria es va assolir quan el van identificar com l'integrador dels regnes nous en la unió dinàstica de la Corona i com el veritable instaurador del cristianisme a València,²⁶ cosa que es farà palesa a partir del tres-cents, tot coincidint

amb la naixent consciència nacional dels habitants del regne.²⁷ Llavors, el mite de Jaume I va quallar en una memòria col·lectiva alimentada per representacions visuals, textos, paraules i sensacions.²⁸ Entenem, doncs, que la mitificació del Conqueridor va abraçar diferents maneres de percebre'l; i és per això que d'ara endavant la representació artística del rei en Jaume es tracta junt a altres tipus d'imatges que nodriren els ulls d'aquella societat valenciana.

Tant la monarquia com el patriciat urbà i el clero estigueren implicats en aquest procés commemoratiu de Jaume I, els objectius del qual no foren aliens a cap habitant de la ciutat.²⁹ Com a mostra, el cronista –i també jurat de València entre els anys 1328-1331–, Ramon Muntaner, qui a la seua crònica es recrea a l'hora de contar el naixement llegendari de Jaume I, va gaudir de la potestat d'instar a les institucions municipals perquè celebraren el centenari de la conquesta de València.³⁰ El suggeriment de Muntaner es farà realitat aquell 1338, quan s'organitzà, amb motiu d'apacar la idea divina i fomentar la solidaritat espiritual, una processó general –on cada estament social fou partícip– que partia de la catedral i aplegava al convent de Sant Vicent Màrtir. Es commemorava la conquesta per Jaume I, però, abans que açò, la incorporació de la ciutat a la cristiandat. La festivitat adquirí volada a mesura que les connotacions religioses, polítiques i cíviques palesen una major preponderància del cerimonial als darrers segles medievals.³¹ A més a més, cal subratllar que el propi Muntaner esmentava Jaume I com el “sant rei”, una nomenclatura venerable que, com a aposició explicativa, seguia al nom, semblant a les que s'usaren llavors en altres cròniques i en el llenguatge administratiu: “de gloriosa recordació”, “de santa memòria”.

²⁴ Una creu de plata i una de vidre, set calzes, quatre taules i una estàtua, una caixa de relíquies, diversos llibres, vestidures sacres i altres objectes. Citat a ESPAÑOL, Francesca, 2000, p. 270.

²⁵ BÉRCHÉZ, Joaquín, 2008, p. 123. Al contingut textual hi va participar també la professora Mercedes Gómez-Ferrer, qui cita a Esclapés: “[...] por tradición se conserva que el mismo rei don Jaime oía misa en esta capillita, que por ser tan reducida pudiese hacer en pocos días antes de que hubiera otras”. ESCLAPÉS, Pascual, 1738, p. 113.

²⁶ BELENGUER, Ernest, 2009, pp. 37-41.

²⁷ FERRANDO, Antoni, 1980; més recentment BAYDAL, Vicent, 2016.

²⁸ A la Baixa Edat Mitjana es creia que les imatges es percebién mitjançant una impressió rebuda als ulls que s'assimilava per les diferents cavitats cranials. Però allò que més ens interessa de la perceptivitat baixmedieval és que les representacions visuals, textos, paraules o sensacions es processaven d'un mateix mode al cervell humà i, per extensió, totes caminaven cap a la memòria, tot emmagatzemant-se sota una mateixa forma. CARRUTHERS, Mary, 1990, p. 78; CAMILLE, Michael, 2005, p. 23; MONTERO TORTAJADA, Encarna, 2005-2006, pp. 48-49 i 56.

²⁹ Vegeu el capítol d'Agustín Rubio sota el títol “Jaume I, pater patriae”, RUBIO VELA, Agustín, 2012, pp. 105-123.

³⁰ RAMON MUNTANER, XXVIII, p. 84. El naixement fou precedit per una anunciació que l'autor compara amb la que l'àngel sant Gabriel va fer a la Verge Maria. RIQUER, Martí de, 2000, pp. 58-67.

³¹ NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, 1997, pp. 21-34.

Fig. 2. *Liber privilegiorum*, ca. 1380. Arxiu Municipal d'Alzira, cods. esp. 0.0/3, f. 1r.

El rei Pere IV el Cerimoniós (1336-1387) no va pas indiferent respecte de la recuperació de la memòria de Jaume I.³² A la ciutat del Túria, en concret, demanà als jurats de València que s'establira l'aniversari del dia de la seua mort, el qual s'efectuà l'any 1372.³³ Pere IV –II de València– el concebia com l'heroi de la dinastia, com un monarca mític que va acomplir unes gestes dignes d'ésser comentades a les cròniques vinculades al seu cercle més pròxim, on la narració èpica inclou

la intervenció de sants i poders sobrenaturals i, a més, on s'associa la figura de Jaume I a la reialesa de l'Antic Testament.³⁴

Una associació glorificadora de la dinastia que és ben present a la representació del rei en Jaume del *Liber privilegiorum* que hui en dia es conserva a l'Arxiu Municipal d'Alzira (Cods. Esp. 0.0/3) [fig. 2].³⁵ Un còdex legislatiu de luxe, amb les característiques d'un llibre de registre documental, és aquest un compendi dels privilegis atorgats al regne de València des de Jaume I fins a Pere IV, el text del qual fou enllestit al voltant de l'any 1380.³⁶ Atribuïdes a l'entorn dels Crespi, conté sis inicials figurades que corresponen amb la successió dels sis reis suara esmentada.³⁷ El rei en Jaume apareix al primer foli assegut, tocant l'arpa, al costat de la qual hi són dues insígnies reials, el bàcul coronat per la flor de lis i el pom imperial. És l'única miniatura que mostra una iconografia que l'emfatitza: la del rei David músic, un tipus iconogràfic que no concorda *sensu stricto* amb els passatges bíblics, però que gaudi d'una tradició figurativa a l'encapçalament dels salms de llibres miniats medievals.³⁸ La dimensió miticobíblica de Jaume I es va engegar des que ell va observar, a la fi de la seua vida, que, gràcies a la providència divina, el seu regnat havia durat més de seixanta anys: res semblant es coneixia des dels períodes de govern dels monarques veterotestamentaris

³² Sol·licità específicament el jurament del Conqueridor per a la seua coronació. RUBIÓ I LLUCH, Antoni (ed.), 2000, vol. I, doc. 222 i 252, pp. 216 i 242. També el Cerimoniós dirigí les obres de renovació de les tombes reials de Poblet per soterrar-se al costat del "sant rei". La documentació de l'avenç de les obres a Poblet la va compendiar MARÈS DEULOVOL, Federico, 1952; i va raonar i sintetitzar BRACONS I CLAPÈS, Josep, 1989. Per al programa escultòric estudiat des de l'òptica de la memòria visual del llinatge MOLINA I FIGUERAS, Joan, 2013, pp. 232-241. Per últim, proclamà que llegia el *Llibre dels feits* –els principals manuscrits del qual s'elaboraren per ordre del Cerimoniós mateix– abans d'anar a dormir, PERE EL CERIMONIÓS, III, 193, p. 1087.

³³ RUBIÓ I LLUCH, Antoni (ed.), 2000, vol. I, doc. 252, p. 242. "[...] que farets cascan any I solemne aniversari per ànima del senyor rei en Jacme qui pres València [...] car lo dia que-l dit rei morí és lo XXVII, dia del present mes, e axí ho trobarets en lo libre de les cròniques que nós donam a la seu de València".

³⁴ SERRA DESFILIS, Amadeo, 2007, pp. 335 i 337.

³⁵ CORTÉS, Josepa, 2001, pp. 18 i 21.

³⁶ Hem optat per aquesta denominació, car la d'*Aureum Opus* es va definir posteriorment per prendre com a referència la designació que s'acoblà a l'edició que en va fer dels privilegis Lluís Alanyà l'any 1515, la qual realçava la importància de la compilació i del seu contingut, cosa pròpia de la tradició medieval que adjudicava qualificatius als llibres de gran importància jurídica per diferenciar-los de la documentació administrativa ordinària. CORTÉS, Josepa, 2001, p. 16, cita 32. Quant a la datació, s'ha establert una cronologia posterior a l'any 1391 fonamentant-se en una nota que hi ha al calendari del llibre de privilegis, en concret, al mes de juliol: "Aquest dia de digmenge l'any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCLXXXI fon esvaïda la juheria de València". No obstant això, el tipus de lletra d'aquesta nota és cronològicament posterior a la de tot el text de la primera part del compendi legislatiu. En conseqüència, mantenim la datació a l'entorn de l'any 1380 proposada per la professora Cortés.

³⁷ Per a l'anàlisi estilística i iconogràfica de totes sis vegeu VILLALBA DÁVALOS, Amparo, 1964, pp. 47-49; RAMÓN MARQUÉS, 2007, pp. 46-50; BARRIENTOS LIMA, Marisol, 2009.

³⁸ Es podrien citar nombrosos exemples perquè no són pocs els començaments de saltiris miniats que representen a David músic. Ací, però, fem menció d'un dels adscrits a l'àmbit regi i d'una cronologia no massa posterior al llibre de privilegis d'Alzira per exposar visualment l'associació d'ambdues dinasties reials, la veterotestamentària i la del casal d'Aragó, el Breviari de Martí l'Humà (BNF, Ms. Rothschild, 2529, f. 18r). PLANAS BADENAS, Josefina, 2009, pp. 61-63. El tipus iconogràfic de David músic durant l'Edat Mitjana ha estat estudiat per GARCÍA, Francisco de Asís, 2012.

David i Salomó.³⁹ Tanmateix, és evident que era una identificació ben vigent durant els temps en què s'enllestí aquest compendi legislatiu de luxe.⁴⁰ I és que, a diferència de la inicial miniada del foli 1r dels *Furs de la ciutat e regne de València* compilats per Boronat Pera (1329), la figuració del *Liber Privilegiorum* d'Alzira relaciona Jaume I amb David perquè el Conqueridor fou el primer rei que agracià els habitants del regne de València, atorgant-los dites concessions legislatives, de la mateixa manera que el rei d'Israel i Judà composà els salms per a la pregària divina.

Dits privilegis participaven de l'original voluntat regia per configurar un regne autònom, i és per això que a aquests s'atindran les institucions municipals que regiran el Cap i Casal durant l'època foral, amb l'objectiu de fer-se'n ressò d'aquestes garanties de primàcia respecte del regne i d'autonomia respecte de la resta d'estats confederats de la Corona d'Aragó.⁴¹ Així, a l'any 1461 els jurats envien una carta a Joan II en què manifesten l'exclusivitat dels furs valencians com a llei única i universal del regne i consideren inacceptable la intromissió del justícia d'Aragó en els afers interns d'aquell. Tanmateix, a l'any 1418 ja es va fer palesa un altre tipus de reivindicació preeminent per part dels jurats de la capital. En aquest cas, es dirigeixen a Alfons el Magnànim per manifestar la seua disconformitat amb què es creara un episcopat a Xàtiva, tot esmentant que la institució de la seu de València, "*singular dignitat en la vostra senyoria*", fou dotada pel "*molt alt senyor rey en Jacme, de santa memòria*".⁴² Pocs anys haurien transcorregut abans de l'expedició d'aquesta lletra missiva, quan es va confeccionar, per ordre del bisbe Hug de Llupià i Bages (1398-1427), el *Liber*

Fig. 3. *Liber Instrumentorum*, Domingo Adzuara, ca. 1403-1414. Arxiu de la Catedral de València, ms. 162, f. 1r. Agraïm a la Dra. Núria Ramón la cessió d'aquesta imatge.

Instrumentorum (ACV, Ms. 162), un còdex il·luminat que recull els privilegis que Jaume I va concedir a l'Església valenciana.⁴³ Al frontispici del manuscrit hi trobem l'única vinyeta miniada [fig. 3]. Mostra un grup de tonsurats pertanyents a l'estament eclesiàstic encapçalats pel rei en Jaume i pel propi Hug de Llupià i Bages, ambdós agenollats en senyal d'oració envers la Verge entronitzada amb el Nen. En aquesta imatge de la pietat religiosa es retreu, doncs, la devoció mariana de Jaume I, tot refermant el compromís de dotació de l'Església de València, el qual havia de ser respectat per llur successors.⁴⁴ La del frontispici del *Liber instrumentorum* és una imatge que, segons Sanchis Sivera, no seria molt diferent respecte a l'escena original que es reproduïa a una part de l'altar major de la seu. Allà es trobaven la icona de la Verge de la Seu –desapareguda durant la Guerra Civil, però que va presidir l'altar des dels segles

³⁹ "[...] e en qual manera nostre Senyor nos havia fet regnar al seu servici, pus de LX anys, més que no era en memòria ne trobava hom que n'agun rey, de David o Salomó a ençà, hagués tant regnat". JAUME I, DLXII, p. 446. Una declaració que s'ha relacionat directament amb la representació mateixa de Jaume I al llibre de privilegis d'Alzira fonamentant-se en què el rei morí a dita població, tot pronunciant aquestes paraules. SERRANO COLL, Marta, 2008, pp. 237-239. No obstant això, no sabem si el Conqueridor morí a Alzira, a València, o de camí cap a aquesta. A més, l'encàrrec del còdex pogué estar fet pels jurats d'aquella vila reial, o no, cosa advertida per RAMÓN MARQUÉS, Nuria, 2007, pp. 50-51.

⁴⁰ "E així com la bondat del Creador delliuà David de la mà de Saül, rei dels filisteus, e de la mà d'Absalon, e del poble qui s'era llevat contra ell, així la misericòrdia del Senyor ha delliuats nós e nostres regnes de la mà de tots nostres enemics". PERE EL CERIMONIÓS, Pròleg, p. 1004.

⁴¹ Jaume I va tenir ben present la idea d'aspirar al monopoli de la justícia envers l'imperi senyorial de la noblesa dels seus estats, projecte que es va manifestar vers l'any 1250 quan se celebraren corts a les ciutats dels tres regnes peninsulars on es va acordar la compilació d'uns furs aragonesos, la reforma del *Costum* valencià i la reorganització i reunió dels *Usatges* com a legislació general del Principat. GUINOT RODRÍGUEZ, Enric, 2007, p. 159.

⁴² Arxiu Municipal de València, LM-23, ff. 289v-290r; Arxiu Municipal de València, LM-14, ff. 19r-v. Transcrits a RUBIO VELA, Agustín, 1998, pp. 116 i 119-120.

⁴³ L'edició crítica ha estat a cura de LACUESTA CONTRERAS, Alicia Elena, 2013. La datació del còdex deuria situar-se entre els anys 1403 i 1414, PLANAS BADENAS, Josefina, 1992, pp. 121-122.

⁴⁴ MELERO, María Luisa, 2000, p. 424. L'origen de la imatge de la Mare de Déu asseguda al sol és la de la Verge de la Humilitat –mode visual més proper al fidel i símbol de l'Església–, representació introduïda al regne de València per pintors catalans, RAMÓN MARQUÉS, Nuria, 2007, pp. 63-64.

medievals– i el mig relleu del rei en Jaume i la reina Violant d'Hongria.⁴⁵ Igualment, és adient mencionar en aquest sentit que a l'any 1416 el cavaller Joan de Pertusa va donar les armes de Jaume I –l'escut, els esperons i el fre del cavall– perquè foren penjades al mateix altar major. I és que la Seu, com a institució, no va oblidar el rei que va atorgar-los els drets jurisdiccionals;⁴⁶ i com a l'edifici religiós solemniat que era va servir com un espai integrador d'arts i d'objectes contenidors d'una intencionalitat visual potent que retreien a la memòria la figura mítica d'un monarca que, com proclama la inscripció del mig relleu, havia de ser exemple per a altres reis.⁴⁷

Si al segle XIV va sobresortir una consciència nacional dels valencians, al XV aquesta va accentuar-se i la flama del record no va cessar de revifar. Jaume I era el *pater patriae* i, com a tal, el rei legitimador per a la nova dinastia dels Trastàmara als territoris conquerits per ell. Aquest fou el raonament que va fonamentar part de la política propagandística d'Alfons el Magnànim (1416-1458) al regne de València, on les elits urbanes cooperaren amb el mateix monarca l'any 1428 per solemnitzar la festa del Nou d'Octubre⁴⁸ i també per contractar l'il·luminador Lleonard Crespí perquè il·luminara l'any 1425 un còdex de grans dimensions que versava sobre les cròniques del rei en Jaume.⁴⁹ De fet, va ser aquest artífex qui es va encarregar d'il·luminar el salteri i llibre d'hores del Magnànim, un manuscrit de luxe encarregat originàriament pel confessor del rei, el cardenal Joan de Casanova, però

que acabà d'enllestir-se per ordre del propi monarca entre els anys 1437 i 1443. Del salteri i llibre d'hores interessa la miniatura a mitja pàgina del foli 78r [fig. 4] que mostra un exèrcit musulmà fugint perquè un altre exèrcit, aquest cristià, amb banderes del rei d'Aragó i de sant Jordi, l'està atacant. D'entre tots els genets es destaca el cavaller amb corona que els dirigeix, el rei Alfons. L'esquema compositiu dissenyat era conegut a la ciutat del Túria. Ja s'havia emprat a la taula que narra la batalla del Puig del retaule del Centenar de la Ploma [fig. 5],⁵⁰ alhora que el d'aquesta va inspirar la de l'espiga del retaule de sant Jordi conservat al Museu Municipal de Xèrica.⁵¹ L'arranjador de la composició de la miniatura del foli 78r ben probablement que n'era conscient de la manipulació que ofería quan els personatges principals de sant Jordi i de Jaume I serien substituïts per Alfons V, qui se sentiria complagut a l'hora d'observar-se en qualitat de *miles christi* venent els musulmans, com de bell antuvi ho féu el Conqueridor.⁵²

El retaule del Centenar de la Ploma va ser un encàrrec d'aquesta milícia urbana i de la confraria adjunta, i així, el fet d'incloure la gesta de la batalla del Puig com una de les taules centrals reforçava el vincle amb la monarquia llavors governant. Jaume I esdevenia un dels lligams primordials d'aquesta vinculació, perquè l'escena és gairebé fidel al capítol trenta-cinc de la *Crònica de sant Joan de la Penya*, un passatge on no es narra la participació directa del Conqueridor, car ell s'absentà i deixà a Bernat Guillem d'Entença i Guillem d'A-

⁴⁵ SERRA DESFILIS, 2014, p. 291. Els versos llatins inscrits a dita icona recordaven per qui havia sigut donada alhora que reclamaven la contemplació per part dels fidels: "*Obtulit huic urbi post barbara colle subacta. Hanc Primam Sacrae Virginis effigiem rex super insignis Regumque norma Jacobus. Mente reverenti propice quisquis ades*". Cfr. TEIXIDOR, Josep, 1895, vol. I, pp. 220-221; SANCHIS SIVERA, José, 1909, pp. 162 i 251.

⁴⁶ De fet, de les gestes del monarca inclús se'n feren compte des del bisbat d'Hug de Fenollet (1348-1356) quan el mateix bisbe va regalar "*Lo libre del rey en Jacme [...] on es conta la conquesta*". Citat a RUBIO VELA, Agustín, 2012, p. 107.

⁴⁷ Les catedrals, com a escenaris impressionants, intervenien en la visió de les imatges allí exposades perquè ajudaven a fixar millor el seu record en la ment dels espectadors. RECHT, Roland, 1999, pp. 290-307.

⁴⁸ "*No era colent, e per tanta e tan singular gràcia seria digna cosa que fos colta e solemnitzada*". Arxiu Municipal de València, *Manuale de consells*, A-29, f. 30-30v. Citat a NARBONA VIZCAÍNO, Rafael, 1997, pp. 30-31.

⁴⁹ RAMÓN MARQUÉS, Nuria, 2005, pp. 184-185 i 308-311.

⁵⁰ VILLALBA DÁVALOS, Amparo, 1964, pp. 109-114.

⁵¹ Una representació visual que els espectadors de l'època deurién conèixer perquè, per contra, no s'entendria que s'elegira un instant concret de la narració, en lloc d'ordenar-los com un relat continu, SERRA DESFILIS, Amadeo, 2002, p. 26. L'anàlisi de cadascuna de les taules permet establir reminiscències estilístiques i formals que van més enllà del context de la Confederació, MIQUEL JUAN, Matilde, 2011, especialment pp. 206-209; Al retaule de Sant Jordi conservat a l'Ajuntament de Xèrica van dedicar-li un monogràfic BLACKMAN, Christabel; FERRE PUERTO, Josep A., 2001. Sobre el gòtic internacional i el seu desenvolupament a València vegeu DUBREUIL, Marcel, 1987; MIQUEL JUAN, Matilde, 2003; COMPANYY, Ximo, 2006, pp. 407-428; MIQUEL JUAN, Matilde, 2008, pp. 23-28.

⁵² Per a l'estudi de la il·lustració del còdex que subratlla la tutela de Joan de Casanova, eclesiàstic d'un notori *cursus honorum* que optava al papat, remet a tot l'article de la professora Español. Aquesta miniatura que mostra el Magnànim en qualitat de *miles christi* junt a l'oració escrita del foli mateix que versa sobre la restauració d'Israel concorda amb la voluntat del monarca per emprendre la croada contra el turc. ESPAÑOL, Francesca, 2002-2003, pp. 108-109.

Fig. 4. Salteri-Llibre d'Hores d'Alfons el Magnànim, Leonard Crespi, ca. 1437-1442. British Library, Londres, ms. 28962, f. 78r.

guiló a càrrec de la guarnició.⁵³ D'aquesta manera, la imatge s'allunya del relat estrictament històric per afegir elements llegendaris. Sota la mirada de la Mare de Déu entronitzada a la taula superior, es representa un dels moments d'aquella batalla durant el qual els dos personatges capdavanters de l'exèrcit cristià es troben immersos en accions d'una sorprenent violència: el rei, tot exhibint els colors de la bandera règia amb el seu abillament i el de la gualdrapa del cavall que munta, clava la llança al valí Zayyan ibn Mardanix, alhora que sant Jordi, vestit amb hàbit blanc, amb la creu

Fig. 5. Taula de la batalla del Puig del retaule del Centenar de la Ploma, at. Marçal de Saxònia, primer quart del s. XV. Victoria and Albert Museum, Londres.

roja i un tocat amb la ploma de garsa dels membres de la milícia del Centenar de la Ploma, assassina un enemic; just al darrere d'ambdós, Guillem d'Aguiló i altres cavallers cristians conformen la segona línia de batalla d'un exèrcit que arremet brutalment contra les hosts musulmanes. L'aparició i l'ajuda del sant guerrier per combatre els infidels, la vida i martiri del qual està contada a les setze taules dels carrers laterals, feia patent que l'hagiografia figurativa justificava el sentiment hostil envers la població musulmana,⁵⁴ al mateix temps que mitificava el rei conqueridor del reg-

⁵³ "No encara ajudaven a sos vassalls can per ell se combatien ab sarraïns, [...] e fossen en un munt qui ara és apellat Santa Maria del Puig, e tota la morisma vengués contra ells en la batalla qui entre ells fo gran, los aparec sant Jordi ab molts cavallers del paradís qui els ajudà a vençre". PERE EL CERIMONIÓS, XXXV, pp. 123-124. L'absència del rei en Jaume: "E, nós estan en Oscha, vench-nos missatge l cavaller qui era natural d'Oscha e havia nom Guillem de Sales. E vench per manament de don Bernat Guillem d'Entença e de don Berenguer d'Entença e de tota la companya que nós havíem lexada al Puig". JAUME I, CLXXIII, p. 270. La identificació de les fonts literàries de tots els episodis narrats al retaule del Centenar de la Ploma –principalment, però no total, la *Llegenda Daurada*, el *Llibre dels fets*, la crònica de Bernat Desclot i la de Pere el Cerimoniós– és complexa atès que no segueixen un ordre narratiu coherent sinó que s'atorga preeminència al dramatisme compositiu, KAUFFMANN, 1970, pp. 65, 90-9. José i Pitarch suggereix que les taules de sant Jordi clavat a la taula i la del suplici de la terra s'han de relacionar amb les històries que contava sant Vicent Ferrer sobre el sant guerrier. JOSÉ I PITARCH, Antoni, 1985, sense paginar.

⁵⁴ Joan Molina ha constatat que cicles pictòrics catalans de l'època baixmedieval arrebeguen, alhora que difonen, llegendes hagiogràfiques locals, les quals han estat redefinides per ésser adequades als esquemes temporals i espacials propis dels espectadors de l'època, tot formant part, així, de la memòria col·lectiva. MOLINA I FIGUERAS, Joan, 1997, pp. 22-24. La devoció i consideració de sant Jordi com un sant combatent de musulmans degué estar ben vigent a València al llarg dels dos darrers terços del segle XIV. L'any 1343 s'establí la festa de sant Jordi "per tal que aquell sia ajudador ab lo nostre Senyor Déus Jesu Christ e que, per mèrit de la sua sancta passió, do victòria a chrestians contra los enemichs de la sancta fe catòlica". Almenys des de 1353 degué existir l'orde de sant Jordi a la ciutat del Túria; al 1371 es crearia la confraria advocada al mateix sant; i cinc anys després es va consagrar una església al seu nom. SEVILLANO COLOM, Francisco, 1966, pp. 18-19, 56 i 59-60. Una de les estacions de la processó que es feia el dia de la festa de la conquesta era la capella de sant Jordi on s'exhibien llurs relíquies.

ne, la figura essencial de la dinastia del casal, i tot davant les mirades d'una societat urbana sotmesa a aquesta èpica glorificadora i dramàtica de la realitat.⁵⁵

Si bé a la taula de la batalla del Puig la cimera, els esperons, el mos i el fre del cavall del rei en Jaume són uns dels mitjans que el distingeixen inequívocament per representar objectes que els vassalls reconeixien com a reials, els aspectes *jaumins* del retrat d'una de les quatre taules conservades al MNAC no són tan clarividents. De més a més quan aquesta identificació s'ha fonamentat en la descripció física que fa Desclot del rei en Jaume, a la qual no cal atorgar-li veracitat taxativa.⁵⁶ Totes quatre s'han relacionat amb l'època del tres de setembre de l'any 1427 que certifica que Gonçal Peris Sarrià, Joan Moreno i Jaume Mateu cobraren 1.072 sous i 6 diners per quinze imatges dels reis d'Aragó com un dels treballs que es realitzaren durant la decoració de la sostrada de la Sala de la Ciutat.⁵⁷ Corresponga o no a les taules del MNAC, el contingut del document evidencia la conclusió d'una sèrie dinàstica conformada per quinze taules d'un format grandiloqüent, destinades a un

espai on es debatien les qüestions del govern municipal,⁵⁸ una aposta del patriciat urbà per fer-se'n ressò de la memòria règia amb l'objectiu de complaure a Alfons el Magnànim⁵⁹ en un moment en què l'intervencionisme regi a València es deu als interessos particulars de l'oligarquia municipal que buscava reproduir-se en les magistratures. Per tant, l'encàrrec d'aquesta galeria retrospectiva dels reis de la Corona d'Aragó atengué a les intencions d'un grup elitista concret –quasi amb tota probabilitat el dels Palomar– que aspirava al control del poder executiu.⁶⁰

A un àmbit també restringit, a la seu de la confraria de Sant Jaume –la primera creada i una de les més prestigioses al regne de València– s'exposaren imatges de Jaume I. Hi ha notícia de tres retrats que possiblement es mostraren a distints enclavaments de la casa dels confreres: a la sala principal, a l'entrada de la mateixa i a la capella de Sant Jaume. Segons Sanchis Sivera, el primer va ser encarregat a Joan Reixac l'any 1470 i s'estipulava que fóra pintat segons el segon, el qual figura a la part superior de l'entrada a la casa confraternal. El tercer es va encomanar a Antoni Caba-

I és que el culte a sant Jordi arrelà a la València medieval com un motiu de propaganda filomonàrquica que s'exterioritzava en les festes de sentiment cívic, tot refermant el sentit de comunitat nacional respecte del regne i la dinastia, NARBONA, Rafael, 1996, pp. 315-318. Quant a la sacralitat dels monarques de la Corona d'Aragó sustentada en la veneració a sants i relíquies, és aquest un aspecte treballat per TORRA, Alberto, 1993.

⁵⁵ SOBRÉ, Josep Miquel, 1978. En efecte, el programa iconogràfic del retaule va substituir l'aproximació històrica per la llegendària i va traspassar els llindars àulics per habitar entre els de la ciutat. SERRA DESFILIS, Amadeo, 2002, pp. 26-27. Una aproximació als programes iconogràfics que potenciaven la imatge de la monarquia catalano-aragonesa es fa a GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente, 2000. Sant Jordi va dotar Jaume I d'un caràcter oficial i d'un contingut polític inequívoc a falta de remetre's a qualsevol dels antecessors de la dinastia del casal d'Aragó, car no s'havia canonitzat a cap. Així doncs, els relats de les batalles de Mallorca, el Puig i Alzira atesten l'aparició de sant Jordi per vèncer els musulmans. SAYRACH, Narcís, 1996, pp. 53-55.

⁵⁶ Ha hagut un generable consens entre els especialistes en afirmar que aquesta semblança del rei en Jaume pareix inspirada en la semblança de Carlemany feta per Eginhard a la *Vita Caroli Magni*. BRUGUERA, Jordi; FERRER MALLOL, Maria Teresa, 2008, p. 68, cita 140. Hom ha identificat, fins i tot, les possibles fonts de cada frase d'aquest retrat. CINGOLANI, Stefano Maria, 2006, pp. 183-185.

⁵⁷ <<http://www.museunacional.cat/es/colleccio/jaume-i-el-conquistador/jaume-mateu/009774-000>> (2-XII-2016). El document està transcrit a ALIAGA, Joan, 1996, pp. 192-193. La longitud de les quinze taules, en total, és de 195 pams, és a dir, 294 cm per cadascuna, mesura que no concorda amb la de les taules del MNAC. El professor Aliaga conjectura si aquestes imatges foren de cos sencer. ALIAGA, Joan, 1996, pp. 91-94 i 99-100. Els fragments conservats de les inscripcions evidencien que potser estiguen incompletes a causa de l'incendi que va sofrir la Sala de la Ciutat l'any 1585. SERRA DESFILIS, Amadeo, 1994, pp. 114-116. Altres hipòtesis solucionen aquestes incoherències, com per exemple que el número de taules estipulat al document és erroni, les quals s'addueixen a IBORRA BERNAD, Federico, 2013, pp. 356-357.

⁵⁸ Els programes dinàstics en àmbits profans van esdevenir una pràctica comú a l'Europa medieval, cas del palau de la Cité de París, de l'Ajuntament de Colònia, de la sala del Gran Consiglio del palau ducal de Venècia, del palau municipal de Bruges i, per descomptat, del Saló del Tinell del palau reial major de Barcelona. MOLINA I FIGUERAS, Joan, 2013, pp. 221 i ss.

⁵⁹ SERRA DESFILIS, Amadeo, 2007, p. 347.

⁶⁰ En aquest cas, doncs, l'intervencionisme no s'ha d'entendre com una mesura d'autoritarisme monàrquic, sinó com una requesta per part de certes faccions de poder que optaven al control del govern municipal i sol·licitaven a la monarquia que imposara una relació de candidats per a les eleccions de jurats i justícies. Així, la primera relació de candidats del regnat del Magnànim –ceda reial– s'ha datat en 1424; la segona en 1427, any en què ix beneficiada la facció dels Palomar, encapçalada per l'advocat de la ciutat, Gabriel de Palomar. Vegeu el capítol "La facció de poder dels Palomar" d'una tesi inèdita, encara en desenvolupament, que he pogut consultar gràcies a l'amable beneplàcit de l'autora, Sandra Bernabeu.

nes l'any 1507, tot esdevenint una de les escenes d'un cicle narratiu que se sufragaria amb 100 lliures i que incloïa la Transfiguració, les requestes divines de les mares de sant Jaume i de sant Joan, el trasllat del cos difunt de sant Jaume, la Visitació, sant Joaquim, santa Anna i la Verge.⁶¹ Esdevindrien, doncs, objectes artístics commemoratius d'una figura mítica, atès que els membres de la confraria argumentaven, fins i tot, la fundació de l'entitat mateixa per part del Conqueridor, una qüestió que manca de fonament documental però que s'adquiria sovint, com es fa al llibre capitular –"[...] *senyor rey en Jacme, de gloriosa recordació, patró e fundador de la dita sancta confraria*"– o a la llegenda de la pintura que degué estar a la capella de l'església i que transcriu al castellà el marquès de Cruïlles: "*Verdadero retrato del invictísimo rey Don Jaime. [...] el mismo monarca instituyó y fundó la loable real Cofradía de Nuestro Señor Jesucristo, de la Virgen Santísima y del glorioso apóstol Santiago el Mayor*".⁶² Com dèiem, cap testimoni escrit certifica que el rei fóra el fundador. Tanmateix, no resulta agosarat afirmar que els confreres ho volien recordar d'aquesta manera perquè el nexa amb Jaume I era motiu d'orgull: l'advocació de l'associació religiosa es deu a l'apòstol sant Jaume el Major, però també al rei en Jaume, a qui els confreres, bisbes de la Seu i fidels difunts dedicaven una missa de rèquiem per la seua ànima cada 12 de març.⁶³

L'últim punt del nostre estudi ha de posar-lo el recull de privilegis de l'*Aureum Opus* compilats per Lluís Alanyà i publicats l'any 1515 a l'impremta de Diego de Gumiel, al qual es va afegir com una narració introductòria el relat de la conquesta de València⁶⁴ precedit per una il·lustració de Jaume I a cavall [fig. 6]. El rei porta armadura, capa, espa-

Inecias ego sum Rex Jacobus ille primus/cognomen
to bonus: qui tribus infidelium sarracenoium regnis Balearico primum
Valentino deinde /Burdie postremo vi armoujs a me subactis: z duobus
ibidem edicularum milibus: quas sarraceni mezquitas appellant: in eccle-
sias catholice venerationis conuersis et xpiano nomini restituitis: /equentem banc de
me historiam. C. cesaris exemplo proprio calamo sicut et ené et depinxi et contexui.

Fig. 6. *Aureum Opus*, Lluís Alanyà, 1515. Biblioteca Valenciana, fons antic, sign. XVI/598.

sa –atribut del Conqueridor per excel·lència–⁶⁵ i elm amb la cimera del drac alat –un emblema dinàstic instituit pel Cerimoniós però atribuït, per una tradició visual i escrita, a Jaume I.⁶⁶ Estira les regnes d'un cavall ben guarnit amb una decoració iconogràfica poc casual, un querubí al mandil i un altre a l'adorn que descansa sobre el maluc, dos tipus concrets d'àngels que exalcen el genet com un personatge celestial.⁶⁷ L'animal s'aixeca sobre les potes del darrere i s'encara tot just al davant d'una muntanya sobre la qual s'erigeix la ciutat de València, representada com un recinte emmu-

⁶¹ "Item, fon provehit que la figura del dit molt excel·lent príncep e senyor rey en Jacme, de gloriosa recordació, patró e fundador de la dita sancta confraria e conquistador de la ciutat e regne de València, sia pintada així com és ja deboixada al front de la entrada de la sala de la dita confraria, remeten-ho als dits senyors de prior e majordoms". SANCHIS SIVERA, José, 1931, p. 36. Falomir afirma que el retrat encomanat a Reixac fou de cos sencer. FALOMIR FAUS, Miguel, 1996, p. 376.

⁶² CRUÏLLES, Marqués de, 1979, pp. 425-426.

⁶³ ROCA TRAVER, Francisco, 1957; MARTÍNEZ VINAT, Juan, 2015.

⁶⁴ El particularisme valencià estava ben vigent, un particularisme personificat pel Consell que va extraure de la versió del *Llibre dels fets* custodiada al "registre autèntich del archiu del consell" la part que més interessava a la història d'una corporació local per capficar-la en qualitat de pròleg a aquesta edició de l'*Aureum Opus*. BELENGUER, Ernest, 2009, pp. 43-44.

⁶⁵ MASSIP, Francesc, 2010, p. 27; SERRANO COLL, Marta, 2008, p. 43.

⁶⁶ ALOMAR, Antoni Ignasi, 1994, pp. 53-58. Una anàlisi detallada de la qüestió l'exposa IVARS, Andreu, 1926.

⁶⁷ "Cavalgà sobre un querubí, i emprengué el vol, i planejà sobre les ales dels vents" (2 S 22, 11). "Senyor, Déu d'Israel, que estàs assegut sobre els querubins" (2 R 19, 15). Referències bíbliques sobre els querubins evidencien que aquests àngels conformaven el tron de Yahvé, un argument que guia tota la configuració poètica sobre dit tron a tots els textos de l'Antic Testament. GARCÍA MAHÍQUES, Rafael (ed.), 2016, p. 185. Potser estiguera col·lacionat aquest significat bíblic amb el fet que *El Llibre dels fets* sovint referència al cavall veloç de Jaume I. "E nós vinguem davant d'aquests dos, per ço car lo nostre cavall corria més que·ls lurs". JAUME I, XXVI, p. 131.

rallat amb torres emmerletades, una finestra bifora i una entrada adovellada. Una representació solemne del rei com a guerrer, gairebé amb qualitats divines, a una edició que contribuï a fixar i codificar els privilegis. Com Ernest Belenguier adueix, tampoc podem creure que l'esmentada publicació fóra separable de les intencions del Consell per ressuscitar la memòria de Jaume I. En aquest cas, el record del Conqueridor va contribuir a l'enyorança d'una millor època i el fet de rememorar-la per part del patriciat urbà suposava un reclam a la monarquia, un símbol per voler tornar als orígens que hauria de frenar els mals temps en què vivien.⁶⁸ L'any 1516 el Cèsar Carles I fou proclamat rei, i, d'entrada, el nou monarca no volgué jurar els furs de València. Tres anys després s'iniciaren les revoltes de les Germanies al Cap i Casal del regne.

Conclusions

Jaume I ho va deixar tot ben enllestit per ésser recordat com un "*sant rei*": una obra política notòria que es projectava cap al futur, i que ell s'assegurava de perpetuar propagandísticament, gràcies, sobretot, a la seua autobiografia. La visualitat artística se'n féu ressò per a sustentar aquesta projecció en imatges que configuraven un nou espai cristià, algunes d'elles necessàries per a potenciar la imatge d'un rei devot i pietós, el qual fou qüestionat per diferents papes. Troballes d'icones marianes i fundacions d'edificis religiosos promoguts per la iniciativa règia esdevingueren el tàndem clau que l'enarboraven com un monarca tocat per la gràcia divina. A més, el complement visual coetani al contingut religiós inequívoc que atorgaven aquestes imatges va ser la figuració de les monedes, si bé les empremtes sigil·logràfiques van tenir uns destinataris més selectes.

Es resolía d'aquesta manera una intenció visual de la representació artística que Jaume I personalment va conformar en vida. La mort d'aquest, però, no va suposar la mort de la seua imatge. Durant els darrers segles medievals la ciutat de València va desenvolupar un veritable exercici de memòria visual forjat en i des de la creença del mite fundacional que ja era Jaume I. Si bé aquest exercici no va gaudir, en la majoria de casos, d'una interpel·lació retòrica i visual tan potent com es va fer a altres indrets de la Corona d'Aragó,⁶⁹ sí que es realitzà tenint com a principal focus d'atenció la persona del Conqueridor i abastant contextos que abraçaven un públic més ampli que el que estava adscrit als llindars de l'àmbit àulic, mitjançant la celebració de commemoracions cíviques promogudes pel consell municipal o per la monarquia.⁷⁰

Però el fet de tornar a presentar al Conqueridor en l'art del tres-cents i del quatre-cents responia a unes finalitats pragmàtiques de les elits valencianes que anaven més enllà del record –ben vigent– com a *pater patriae*. L'Església i els òrgans de govern municipal sovint encarregaven còpies dels compendis de privilegis que els havien concedit, alguns dels quals s'il·luminaven amb "*ystòries*".⁷¹ Cada monarca entronitzat havia de jurar-los públicament des que Jaume I així ho va instituir l'any 1261. La figura del rei en Jaume encapçalava aquests reculls usats com a llibres de consulta habitual i com un arma a esgrimir enfront del poder monàrquic, els quals pogueren estar exposats a ull nu en qualitat de manuscrits de luxe, tot oberts a mode de díptic.⁷² Tanmateix, a banda de mostrar-lo com el primer rei dotador de privilegis, la recuperació interessada de la imatge del Conqueridor també trobà espais de representació artística que es devien a la legitimació de la dinastia d'origen castellà instaurada des del Compromís de Casp. Tant la miniatura jaumina del salteri-llibre d'ho-

⁶⁸ BELENGUER, Ernest, 2009, p. 44.

⁶⁹ Encomanada pel Cerimoniós vers l'any 1340, la sèrie dinàstica escultòrica del Saló del Tinell del palau reial major de Barcelona es planificà amb la intenció de formar part d'un programa multimèdia que promovia i preservava la memòria reial mitjançant una efectivitat retòrica i mnemònica inapel·lable. De la mateixa manera, el Cerimoniós atorgà un valor sacre i simbòlic als sepulcres del panteó reial de Poblet tot col·locant-los sobre els arcs escarsers que va fer construir entre els pilars del creuer. MOLINA I FIGUERAS, Joan, 2013, pp. 224-227 i 236.

⁷⁰ Com també va ocórrer a la ciutat de Mallorca, on se celebrava cada 31 de desembre la Festa de l'Estendard, el cerimonial de la qual ha estat estudiat per PONS I FÀBREGUES, Benito, 1907; LLOMPART, Gabriel, 1974; LLOMPART, Gabriel, 1977; LLOMPART, Gabriel, 1980; ALOMAR, Antoni Ignasi, 1998; QUINTANA, Antoni, 1998. Pel que fa al record visual i retòric del rei en Jaume a la Festa vegeu GRANELL SALES, Francesc, 2017.

⁷¹ A l'arxiu de la Catedral de València es conserven manuscrits que contenen idèntics textos que els recollits al *Liber Instrumentorum*, cas del número 307 i 399. LACUESTA CONTRERAS, Alicia Elena, 2013, p. 9. Quant a l'enllestiment de privilegis de la ciutat i del regne de València per part d'artífexs del món librari remet de bell nou a CORTÉS, Josepa, 2001, p. 15, cita 28.

⁷² Exposició visual que s'ha proposat per a altres còdexs il·luminats de l'època. SERRA DESFILIS, Amadeo, 2003, vol. II, p. 185-187.

res, com els retrats regis de la Sala de la Ciutat, evidenciaven que les institucions executives valencianes sabien que Jaume I reforçava el vincle institucional amb Alfons el Magnànim, el qual planificà actes per recordar el Conqueridor en un dia assenyalat com el nou d'octubre, en concret, de l'any 1428.

Al capdavant, els clients que ressuscitaren la imatge del rei van configurar-la en diferents cossos que el mateix monarca havia volgut multiplicar en vida. Les pintures i les il·lustracions no modificaren la cultura figurativa ni el context de recepció de les imatges. Tanmateix, la representació i la visualització de la imatge de Jaume I eren la representació i la visualització de la seua obra política i legislativa, en la qual romania en estat latent la idea d'un rei mític, prestigiós. D'aquesta concepció se n'aprofità una corporació d'elit com la de Sant Jaume i també, encara que amb intencions poc similars, l'art del cinc-cents que es forjà amb l'adveniment de l'estat absolut, i que, no obstant, açò, resta fora dels límits d'estudi de l'època baixmedieval, un període en què la fama pòstuma de Jaume I va trobar diferents vies de canalització artístiques gestionades per unes memòries urbana i règia fidels als seus interessos particulars i als de la ciutat conquerida de bell antuvi pel rei en Jaume.

Fonts i bibliografia

- ALANYÀ, Lluís. *Aureum opus regalium privilegiorum civitatis et regni Valentie* (reproducció facsímil de l'edició de l'any 1515). València: Ajuntament de València, 1999.
- ALIAGA, Joan. *Els Peris i la pintura valenciana medieval*. València: Alfons el Magnànim, 1996.
- ALOMAR, Antoni Ignasi. *L'Estendard, la festa nacional més antiga d'Europa* (ss. XIII-XXI). Palma: Documenta Balear, 1998.
- BARRIENTOS LIMA, Marisol. La representació del monarca en l'Aureum opus d'Alzira: tipologies, models i particularitats. En: ALCOY, Rosa (ed.). *El Trecento en obres: art de Catalunya i art d'Europa al segle XIV*. Barcelona: Universitat de Barcelona, Grup d'investigació Emac, Departament d'Història de l'Art, 2009, pp. 425-434.
- BAYDAL, Vicent. *Els valencians, des de quan són valencians?* Catarroja: Afers, 2016.
- BELENGUER, Ernest. *Jaume I a través de la història*. València: Universitat de València, 2009.
- BENITO GOERLICH, Daniel. "La Corona sagrada: pietat religiosa i imatge règia a la Corona d'Aragó". En: BELENGUER, Ernest; GARÍN LLOMBART, Felipe Vicente (eds.). *La Corona d'Aragó* (ss. XII-XVIII). València: Generalitat Valenciana i SEACEX, 2006, pp. 371-401.
- BÉRCHEZ, Joaquín. *Traer a la memoria: la época de Jaime I en Valencia*. València: Ruzafa Show, 2008.
- BEUTER, Pere Antoni. *Primera part de la Història de València (València 1538); Segona part de la Crònica general (València 1604)* (introducció a cura de Vicent Josep Escartí). València, Consell Valencià de Cultura, 1995.
- BLACKMAN, Christabel; FERRER PUERTO, Josep A. *Re-taule de Sant Jordi de Xèrica*. València: Direcció General de Promoció Cultural i Patrimoni Artístic, 2001.
- BLAYA ESTRADA, Nuria (ed.). *Oriente en Occidente: antiguos iconos valencianos*. València: Fundació Bancària, 2000.
- BRACONS I CLAPÉS, Josep. "'Operibus monumentorum que fieri facere ordinamus'. L'escultura al servei de Pere el Cerimoniós". En: AINAUD DE LASARTE, Joan et al. *Pere el Cerimoniós i la seva època*. Barcelona: CSIC i Departament d'Estudis Medievals, 1989, pp. 209-236.
- BRUGUERA, Jordi; FERRER MALLOL, Maria Teresa (eds.). *Les quatre grans cròniques. Ferran Soldevila*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, vol. II, 2007-2014.
- BURNS, Robert I. *Jaume I i els valencians del segle XIII*. València: Tres i Quatre, 1981.
- BURNS, Robert I. *El Reino de Valencia en el siglo XIII (Iglesia y sociedad)*. València: Del Cènia al Segura, 1982.
- CABANES PECOURT, M^a de los Desamparados. *Documentos de Jaime I relacionados con Aragón*. Zaragoza: Institución Fernando el Católico, 2009.
- CAMILLE, Michael. *Arte gótico: visiones gloriosas*. Madrid: Akal, 2005.
- CARRUTHERS, Mary. *The book of memory. A study of memory in medieval culture*. Cambridge: Cambridge University Press, 1990.
- CINGOLANI, Stefano Maria. *Historiografia, propaganda i comunicació al segle XIII: Bernat Desclot i les dues redaccions de la seva crònica*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2006.
- CINGOLANI, Stefano Maria. "Jaume I fou un rei piadós?". *Catalonia*, 2010, vol. V, pp. 1-13.
- COMPANY, Ximo. "La edad dorada de la pintura valenciana". En: BELENGUER, Ernest; GARÍN LLOMBART, Felipe Vicente (eds.). *La Corona d'Aragó* (ss. XII-XVIII). València: Generalitat Valenciana i SEACEX, 2006, pp. 403-451.
- CORTÉS, Josepa. *Liber privilegiorum civitatis et regni Valentie*. València, Universitat de València, 2001.
- CRUÏLLES, Marqués de. *Guia urbana de Valencia antigua y moderna*. II ed. València: Librerías París-Valencia, 1979.
- CRUSAFONT SABATER, Miquel. *Numismàtica de la corona catalano-aragonesa medieval (785-1516)*. Madrid: Vico, 1982.
- CRUSAFONT I SABATER, Miquel. *Història de la moneda catalana: interpretació i criteris metodològics*. Barcelona: Crítica, 1996.
- DUBREUIL, Marthieu Heriard. *Valencia y el gótico internacional*. València: Alfons el Magnànim, 1987.
- ESCLAPÉS, Pascual. *Resumen historial de la fundación, i antigüedad de la Ciudad de Valencia de los Edetanos, vugò del Cid: sus progresos, ampliación, i Fábricas insignes, con notables particularidades*. València: Antonio Bordazar de Artazú, 1738.
- ESPAÑOL, Francesca. "El Tesoro Sagrado de los reyes de la Corona de Aragón". En: BANGO TORVISO, Isidro Gonzalo (coord.). *Maravillas de la España medieval. Tesoro sagrado y monarquía*. Lleó: Junta de Castilla y León, 2000.
- ESPAÑOL, Francesca. "El Salterio y Libro de Horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Joan de Casanova". *Locus Amoenus*, 2002-2003, nº 6, pp. 91-114.
- FALOMIR FAUS, Miguel. *Arte en Valencia, 1472-1522*. València: Consell Valencià de Cultura, 1996.

- FERRANDO, Antoni. *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*. València: Institut de Filologia Valenciana, 1980.
- GARCÍA, Francisco de Asís. "David músico". *Revista Digital de Iconografía Medieval*, 2012, vol. IV, nº 8, pp. 11-25.
- GARCÍA MAHIQUES, Rafael (ed.). *Los tipos iconográficos de la tradición cristiana. 2, Los ángeles*. Madrid: Encuentro, 2016.
- GARCÍA MARSILLA, Juan Vicente. "Le immagini del potere e il potere delle immagini. I mezzi iconici al servizio della monarchia aragonesa nel basso medioevo". *Rivista storica italiana*, 2000, vol. CXII, nº 2, pp. 569-602.
- GRANELL SALES, Francesc. "La (re)construcció visual i retòrica de Jaume I a la Festa de l'Estendard de Mallorca durant l'època foral". *Scripta*, 2017, nº 9, pp. 194-207.
- GUGLIERI NAVARRO, Araceli. *Catálogo de sellos de la Sección de Sigilografía del Archivo Histórico Nacional*. Madrid: Dirección General de Archivos y Bibliotecas, 1974.
- GUINOT RODRÍGUEZ, Enric. "Sobre la génesis del modelo político de la Corona de Aragón en el siglo XIII: Pactismo, Corona y Municipios". *Res publica*, 2007, vol. XVII, pp. 151-174.
- HUICI MIRANDA, Ambrosio; CABANES PECOURT, M^a de los Desamparados. *Documentos de Jaime I de Aragón*. V vols. València: Anubar, 1976-1988.
- IBORRA BERNAD, Federico. *La Casa de la Ciudad de Valencia y el Palacio de Mosén Sorell*. Tesis doctoral inédita. València: Universitat Politècnica de València, 2013.
- IVARS, Andreu. *Orige i significació del "drach alat" i del "rat penat" en les insígnies de la ciutat de València*. València, Imprenta hijo de F. Vives Mora, 1926.
- JAUME I, *Llibre dels feits* (edició a cura d'Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí. València: Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2010).
- JOSÉ I PITARCH, Antoni. "Imatge i text a l'art valencià dels segles XIV i XV". En: *Imatge i paraula als segles XIV-XV* (catàleg d'exposició). València: Diputació de València, 1985, sense paginar.
- KAUFFMANN, Claus Michael. *The altar-piece of St. George from Valencia*. London: Phaidon Press, 1970.
- LACUESTA CONTRERAS, Alicia Elena. *Liber instrumentorum de la Catedral de Valencia: edición crítica y estudio*. Tesis doctoral inédita. València: Universitat de València, 2013.
- LLOMPART, Gabriel. "Cortejos luctuosos y patrióticos". *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, 1974, nº 23, pp. 323-329.
- LLOMPART, Gabriel. "Aspectos medievales de la 'Festa de l'Estandart'". En: *Etnología y Tradiciones Populares* (Palma de Mallorca, 16-19 de gener de 1975). Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1977, pp. 207-222.
- LLOMPART, Gabriel. "La Festa de l'Estandart d'Aragó, una litúrgia municipal europea en Mallorca". *Cuadernos de Historia Jerónimo Zurita*, 1980, nº 37-38, pp. 7-34.
- MADDALO, Silvia. "El retrat d'Alexandre VI Borja com a imatge del poder". *Revista Borja. Revista de l'Institut Internacional d'Estudis Borgians*, 2008-2009, vol. II, pp. 461-481.
- MARÉS DEULOVOL, Federico. *Las tumbas reales de los monarcas de Cataluña y Aragón del monasterio de Santa María de Poblet*. Barcelona: Asociación de bibliófilos de Barcelona, 1952.
- MARTÍNEZ VINAT, Juan. "La cofradía de San Jaime". En: NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (coord.). *Ciudad y Reino: claves del siglo de oro valenciano*. València: Ajuntament de València, 2015.
- MASSIP, Francesc. *A cos de rei: festa cívica i espectacle del poder reial a la Corona d'Aragó*. Valls: Cossetània, 2010.
- MASSIP, Francesc. "El rei i la festa: ritu i espectacle en l'època de Jaume I". En: NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (ed.). *Jaume I i el seu temps 800 anys després*. València: Universitat de València i Fundació Jaume II El Just, 2012, pp. 599-620.
- MATEU I LLOPIS, Felipe. *La Ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los siglos XIII al XVIII: ensayo sobre una Casa Real de Moneda de uno de los Estados de la Corona de Aragón*. València: Viuda de Miguel Sanchis, 1929.
- MELERO, María Luisa. "La Virgen y el Rey". En: BANGO TORVISO, Isidro (coord.). *Maravillas de la España medieval: Tesoro sagrado y monarquía*. Valladolid: Junta de Castilla y León, 2001, pp. 419-431.
- MENÉNDEZ PIDAL, Juan. *Sellos españoles de la Edad Media*. Madrid: Tip. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos, 1921.
- MIQUEL JUAN, Matilde. "Martín I y la aparición del gótico internacional en el reino de Valencia". *Anuario de Estudios Medievales*, 2003, vol. 33, nº 2, pp. 781-814.
- MIQUEL JUAN, Matilde. "El gótico internacional en la Ciudad de Valencia: El retablo de san Jorge del Cenitener de la Ploma". *Goya*, 2011, nº 336, pp. 191-213.
- MOLINA I FIGUERAS, Joan. "La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio". *Analecta sacra tarraconensis: Revista de ciències historicoeclesiàstiques*, nº 70, pp. 5-24.
- MOLINA I FIGUERAS, Joan. "La memoria visual de una dinastía. Pedro IV El Ceremonioso y la retórica de las imágenes en la corona de Aragón (1336-1387)". *Anales de Historia del Arte*, 2013, vol. XXIII, nº especial 2, pp. 219-241.
- MOLINA I FIGUERAS, Joan. "Iconos marianos, leyendas y monarquía en la Corona de Aragón (s. XIII-XV)". *Hortus Artium Medievalium*, 2014, vol. XX, nº 2, pp. 209-217.
- MONTERO TORTAJADA, Encarna. "La puesta a punto del observatorio: visión, historia del arte medieval, perceptualismo y semiótica". *Ars Longa*, 2005-2006, vol. XIV, pp. 45-56.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. "Héroes, tumbas y santos: la conquista en las devociones de Valencia medieval". *Saitabi: revista de la Facultat de Geografia i Història*, 1996, vol. XLVI, pp. 293-320.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. *El nou d'octubre: ressenya històrica d'una festa valenciana (segles XIV-XX)*. València: Consell Valencià de Cultura, 1997.
- NARBONA VIZCAÍNO, Rafael. *Memorias de la ciudad: ceremonias, creencias y costumbres en la historia de Valencia*. València: Ajuntament de València, Acció Cultura, Delegació de Cultura, 2003.
- PERE EL CERIMONIÓS. *Crònica general de Pere III el Cerimoniós dita comunament Crònica de Sant Joan de la Penya* (a cura d'Amadeu-J. Soberanas Lleó. Barcelona: Alpha, 1961).
- PERE EL CERIMONIÓS. *Crònica del rei Pere el Cerimoniós* (a cura de Ferran Soldevila. Barcelona: Selecta, 1971).
- PEREDA, Felipe. *Las imágenes de la discordia: política y poética de la imagen sagrada en la España del cuatrocientos*. Madrid: Marcial Pons, 2007.
- PLANAS BADENAS, Josefina. "Recepción y asimilación de formas artísticas francesas en la miniatura catalana

- del estilo internacional y su proyección en el Reino de Valencia". En: *VIII Congreso Español de Historia del Arte*. Mérida: Editora Regional de Extremadura, 1992, pp. 119-127.
- PLANAS BADENAS, Josefina. *El Breviario de Martín el Humano: un códice de lujo para el monasterio de Poblet*. València: PUV, 2009.
- PONS I FÀBREGUES, Benito. *La bandera de la Ciudad de Mallorca*. Ciutat de Mallorca, Imp. Soler, 1907.
- QUINTANA, Antoni. *La Festa de l'Estendard. Cultura i cerimonial a Mallorca (segles XIV-XX)*. Catarroja, Barcelona: Afers, 1998.
- RAMÓN MARQUÉS, Nuria. *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica: desde los inicios hasta la muerte de Alfonso V El Magnánimo*. Tesis doctoral inédita. València: Universitat de València, 2005.
- RAMÓN MARQUÉS, Nuria. *La iluminación de manuscritos en la Valencia gótica (1290-1458)*. València: Generalitat Valenciana, 2007.
- RAMON MUNTANER. *Crónica* (a cura de Josep Vicent Escartí. València: Institució Alfons el Magnànim, 1999).
- RECHT, Roland. *Le croire et le voir: l'art des cathédrales XIIe-XVe siècle*. París: Gallimard, 1999.
- REMENSNYDER, Amy. *La Conquistadora. The Virgin Mary at War and Peace in the Old and New Worlds*. Nova York: Oxford University Press, 2014.
- RIQUER, Martí de. *Llegendes històriques catalanes*. Barcelona: Quaderns Crema, 2000.
- ROCA TRAVER, Francisco A. *Interpretación de la Cofradía valenciana: la Real Cofradía de San Jaime*. València: Institució Alfons el Magnànim, 1957.
- RUBIÓ I LLUCH, Antoni (ed.). *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. II vols. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2000.
- RUBIO VELA, Agustín. *Epistolari de la València medieval*. II vols. València: Institut de Filologia Valenciana, 1998.
- RUBIO VELA, Agustín. *El patriciat i la nació: sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*. Castelló: Fundació Germà Colón Domènech, 2012.
- SAGARRA I DE SÍSCAR, Ferran de. *Sigil·lografia catalana: inventari, descripció i estudi dels segells de Catalunya*. III vols. Barcelona: Estampa d'Henrich, 1916-1932.
- SANCHIS SIVERA, José. *La Catedral de Valencia: guía histórica y artística*. València: Librerías París-Valencia, 1909.
- SANCHIS SIVERA, José. "Pintores medievales en Valencia". *Archivo de Arte Valenciano*, 1931, vol. XVI, pp. 3-116.
- SAYRACH, Narcís. *El patró Sant Jordi: història, llegenda, art*. Barcelona: Departament de Presidència, 1996.
- SERRA DESFILIS, Amadeo; SORIANO GONZALVO, Francisco José. *San Vicente de la Roqueta: historia de la Real Basílica y Monasterio de San Vicente Mártir*. València: Iglesia en Valencia, 1993.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "Al servicio de la ciudad: Joan del Poyo y la práctica de la arquitectura en Valencia (1402-1439)". *Ars Longa*, 1994, n° 5, pp. 111-119.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "Ab recont de grans gestes. Sobre les imatges de la història i de la llegenda en la pintura gòtica de la Corona d'Aragó". *Afers*, 2002, vol. XVII, n° 41, pp. 15-35.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "Descendentia Regum Siciliae". En: ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (com.) et al. *Una arquitectura gòtica mediterrània*. València: Generalitat Valenciana, 2003, p. 186.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "En torno a Jaime I: de la imagen al mito en el arte de la Corona de Aragón de la Baja Edad Media". En: MINGUEZ CORNELLES, Víctor (ed.). *Visiones de la monarquía hispánica*. Castelló de la Plana: Universitat Jaume I, 2007, pp. 321-348.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "'Nova sint omnia more christiano': imatges i espais per al nou regne de Jaume I". En: NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (ed.). *Jaume I i el seu temps 800 anys després*. València: Universitat de València i Fundació Jaume II El Just, 2012, pp. 673-686.
- SERRA DESFILIS, Amadeo. "A Brave New Kingdom: Images from the sea and in the coastal sanctuaries of Valencia (XIII-XV centuries)". En: BACCI, Michele; ROHDE, Martin (eds.). *The Holy Portolano. The Sacred Geography of Navigation in the Middle Ages*. Berlin-Munic-Nova York: De Gruyter, 2014, pp. 283-306.
- SERRANO COLL, Marta. *La imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Tesis doctoral inédita. Tarragona: Universitat Rovira i Virgili, 2005.
- SERRANO COLL, Marta. *Jaime I el Conquistador: imágenes medievales de un reinado*. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 2008.
- SERRANO COLL, Marta. "Influencias artísticas europeas en la cancillería de la Corona de Aragón: algunos ejemplos de sigilografía". En: COSMEN, María Concepción; HERRÁEZ, María Victoria; PELLÓN GÓMEZ-CALCERRADA, María (coors.). *El intercambio artístico entre los reinos hispanos y las cortes europeas en la Baja Edad Media*. León: Universidad de León, 2009, pp. 295-308.
- SERRANO COLL, Marta. *Effigies regis aragonum: la imagen figurativa del rey de Aragón en la Edad Media*. Saragossa: Institución Fernando el Católico 2015.
- SEVILLANO COLOM, Francisco. *El 'Centenar de la Ploma' de la ciutat de València: 1365-1711*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1966.
- SOBRÉ, Josep Miquel. *L'èpica de la realitat. L'escriptura de Ramon Muntaner i Bernat Desclot*. Barcelona: Curial, 1978.
- TEIXIDOR, Josef. *Antigüedades de Valencia*. II vols. València: Sociedad El Archivo Valentino i Librería de Pascual Aguilar, 1895-1896.
- TORRA, Alberto. "Reyes, santos y reliquias. Aspectos de la sacralidad de la monarquía catalano-aragonesa". En: FALCÓN PÉREZ, Isabel (coor.). *XVº Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. III vols. Saragossa: Diputación General de Aragón, 1993, vol. III, pp. 493-517.
- TORRE, Antonio de la. "La colección sigilográfica de la Catedral de Valencia". *Archivo de Arte Valenciano*, 1915, n° 3, vol. I, pp. 142-151.
- TRENCHS, José; ARAGÓ, Antonio María. *Folia parisien-sia. Las cancillerías de la Corona de Aragón y Mallorca desde Jaime I a la muerte de Juan II*. II vols. Saragossa: Institución Fernando el Católico, 1983.
- VILLACANA, José Luis. "Autorepresentación, propaganda real i realitat política". En: NARBONA VIZCAÍNO, Rafael (ed.). *Jaume I i el seu temps 800 anys després*. València: Universitat de València i Fundació Jaume II El Just, 2012, pp. 425-440.
- VILLALBA DÁVALOS, Amparo. *La miniatura valenciana en los siglos XIV y XV*. València: Alfonso el Magnánimo, 1964.
- ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo; IBORRA BERNAD, Federico. "Una aproximación a arquitecturas desaparecidas: el palacio episcopal, el palacio de en Bou y la capilla del Real Viejo de Valencia". En: ZARAGOZÁ CATALÁN, Arturo (com.). *Jaime I (1208-2008). Arquitectura año cero* (catàleg d'exposició celebrada al Museu de Belles Arts de Castelló del 13 de novembre de 2008 a l'11 de gener de 2009). València: Generalitat Valenciana, 2008.

